

DEMONOLOOGILISTE USKUMUSTE MAAILMAS

Ursula Lehr. Poola, Varssav

Karpaatia külades, kus on tehtud uurimistöid,¹ tuntakse uskumusi üleloomulikest olenditest nagu *boginka*, vahetatud laps, surnud laste või surnult sündinute hinged, keskpäevavaim, luupainaja, *strzygon*, vetevaim, virvatuluke, õhuvaim, kurat ja nõid. Rohkem või vähem muutunud kujul on mõned neist püsinud rahvatraditsioonis tänapäevani, jäädes möödunud aja tunnismärgiks. Selle põhjuseks on muuhulgas uskumuste sisu kohanemine kristlusega, mis hõlbustas üleloomulike olendite kujutamist teistsuguses valguses. See sai võimalikuks religioossete elementide sissetoomisega maagilisse tegevusse. Sellest hoolimata on üleloomulikud olendid traditsioonis kauem säilinud, kuna neid samastati kurja algega, mida kirik taunis. Need olendid on seetõttu saanud negatiivselt väärtustatud inimkäitumise personifikatsiooniks.

Üks tähtsamaid momente religioosses elus oli ristimine. Uurimisaluste Karpaatia külade elanike uskumuste järgi oli ajavahemik sünnist ristimiseni lapsele eriti ohtlik. See tulenes tõdemusest, et laps tuleb ilmale küll bioloogilises, aga veel mitte rituaalses mõttes. Viimane seik lahendati ristimisega, mille otstarve oli nii religioosne kui maagiline. See juhatas vastsündinu kristlikku maailma ja andis ta Jumala hoole alla. Samal ajal kaitses see last kõigi kurjade jõudude eest, mis võisid teda ähvardada. Sünnitanu pidi täitma mitmeid reegleid, mida sisaldas traditsiooniline usundisüsteem ja mis olid seotud peamiselt ristiusu tseremooniatega. Seejuures pidi ta ristima oma lapse niipea kui võimalik. Lapse ristimisega viivitamine tähendas riski, et *boginka* võib lapse röövida ja jätta oma lapse tema asemele. Vahetatud laps (*odmieniec*) oli kergesti äratuntav, kuna ta oli inetu, enamasti vigane ja karjus palju. Peale selle oli tal omadusi, mis polnud inimlapsele kunagi iseloomulikud: sünnist saati oskas ta käia ja rääkida ning sõi väga palju. Ka võis *boginka* põhjustada lapse surma, kui teda takistati last vahetamast. Isegi kui ta tõi inimlapse tagasi, suri see tihti hiljem. Ent selles oldi küll ühel meelel, et *boginkal* ei olnud võimu ristitud lapse üle.

Seda üleloomulikku olendit, keda ainult sünnitanu oli võimeline nägema, on kujutatud inetu, erakordselt õela naisena, kellel on suured närtsinud rinnad. Mõnikord muutis *boginka* oma välimust ja nägi välja nagu inimlaps. Sel kujul esinedes imes ta rinnapiima. Kui ema ja laps olid jäetud kurjade jõudude meelevald, rakendati *boginka* vastu mitut maagilist võtet. Selleks kasutati religioossete atribuute. Näiteks pani naine, kes jättis oma ristimata lapse majapidamistöõde tõttu üksi, sageli imiku padja alla roosikrantsi, nurganaist ja vastsündinut pritsiti pühitsetud veega, mõnikord joonistati pühitsetud kriidiga ring ümber hälli. Ka palved ja Jumala või pühakute nimetamine olid emale ja lapsele kaitseks selle kurja olendi vastu.

Ristimisrituaal oli religioosne ja maagiline kaitse üleloomulike olendite vastu. Selle tähtsusest tunnistavad veel kaks usundikujutelmade kompleksi: need, mis puudutavad surnud või surnult sündinud laste hingi (*poronce*) ja vetevaimu (*utopce*). Ka siis, kui laps suri enne ristimist loomulikku surma, ei leidnud tema hing rahu. Ta hakkas uitama, et keegi ta ristiks. Sellest andsid tunnistust lapse kohaloleku märgid: nähti ta jalajälgi või kuuldi nuttu. Teda nimetati ristimatuks (*niechrzyczenie*). Sel juhul, kui naine kutsus esile nurisünnituse, hakkab ta hing pattu kahetsema. Ema näeb surema hakates last, kelle ta on tapnud. Räägiti, et siis peab ta õmblema imikusärgi ja viskama selle lapse peale, kes sellest nähtavaks muutub. Siis tuleb laps ristida. Seejärel laps kaob igaveseks ning ema saab rahus surra. Usuti, et selline surnult sündinu toob külale õnnetust. Kuni ta keha on ümber matmata, tõmbab see koht, kuhu ta on maetud, ligi vihma ja välku. Tugev tuul lükkab ümber puu, mille juurte alla lapse keha on peidetud. Nii ei seostatud pattu üksnes märkidega surnud lapse hingest, vaid ka atmosfäärinähtustega. Rahvausundi järgi vajas selline üleloomulik olend nimeandmist. Sellepärast paluti preester ristima kohti, kus kuuldi lapse nuttu. Mõnikord piserdasid inimesed taolisi kohti pühitsetud veega ja ütlesid: “*Kui sa oled tüdruk, saagu su nimeks Anna, kui sa oled poiss, saagu sinust Jan. Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel, aamen*” (informant on sündinud 1922). Sageli võeti missale kaasa ohvriande, mida pühitseti puhastustules olevate ning mitmesugusel kujul maailmas ringirändavate hingede eest. Teine rühm uskumusi on seotud sündimata lapsega, kes hukkus emaihus, kui rase naine enda ära uputas. Niisugusest lapsest võis saada vetevaim. See oli patu palk, mis sai osaks ka sündimata lapsele, ent samas oli see informantide seletuste kohaselt silmnähtav patu tunnismärk. Sama motiivi varasemad versioonid toetavad seda tõlgendust niisama hästi kui seik, et kurja olendit kujutati lapsena. Vetevaimu demonlikku algupära toonitati tema nahavärvuse (mõnel juhul must või tume nägu), lühikese kasvu, pikkade juuste, loomajalgade, üleloomuliku jõu, välgu-kartuse ja kuuvalguslembuse abil ning võimega muutuda nähtamatuks või omandada zoomorfne, antropomorfne või polümorfne kuju. Selle inimesi vette meelitava ja uputada püüdva olendi vastu võis muide ka pühitsetud vett kasutada. Jõgesid kui vetevaimude väidetavaid elukohti pritsiti pühitsetud veega. Ka ristimärk kaitses inimest selle deemoni eest.

Esitatud näited puudutavad olukordi, kus ristimist ei toimunud. Ent on ka teistlaadi uskumusi, mis seostuvad ebatäieliku ristimisega. Usuti, et igal inimesel on kaks hinge. Kui lapsele anti ainult üks nimi, ristiti vaid tema üks hing. Nii sattus teine hing, mis jäi jumalaga ühendamata, kurja meelevalda. Ühe rahvasuus üsna levinud tõlgenduse järgi võis niisugune hing inimese eluajal luupainajaks (*zmora*) muutuda. Pärast surma sai sellest strzygon. Niisiis lahkuv ristimisest ohjeldamata hing, keda nimetatakse luupainajaks, öösel kehast ja

uitab inimesi tülitades ringi. Ta painab magajat, istudes tema rinnal ja rõhudes koormana. Mõnikord usuti, et ta joob inimese verd või sülg või imeb imiku kujul naise rinnast piima. Luupainaja oli nähtamatu, ent kui keegi ta öösel kinni püüdis, ilmnes, et tegemist on looma (näiteks kassi) või õlekõrrega. Informantide teatel kimbutas niisugune painaja paljusid inimesi ja temast oli küllaltki raske lahti saada. Tema eest kaitsesid muu seas ka sellised religioossed vahendid nagu rist, skapulaar, pühakute pildid, Püha Neitsi päeval või ülestõusmispühäl õnnistatud taimekimbud. Viimaseid pisteti padja alla. Mõnikord joonistati pühitsetud kriidiga ring ümber magamisaseme. Surnud inimese ristimata hing võis elustada hauas lamava keha, et öösiti inimesi rünnata. Usuti, et ta joob inimverd. Viis, kuidas sellisest olevusest lahti saadi, on drastiline, aga teadete järgi efektiivne. Strzygoniks peetud isiku keha kaevati hauast välja, pea raiuti otsast ja keha tükeldati. Äralõigatud ihuliikmed paigutati ümber või seoti lihtsalt kinni, mõnikord pöörati surnukeha näoga allapoole. Vahetevahel kutsuti niisuguseid toiminguid sooritama preester. Usuti, et tema autoriteet ja osalemine pooleldi maagilises, pooleldi religiooses rituaalis sunnib strzygoni igaveseks hauda jääma. Šlaski rajooni Brenna külas öeldi, et seda liiki maagilisi toiminguid tehti enne Esimest maailmasõda. Maagilises vastutegevuses kasutati ka õnnistatud taimi. Need õmmeldi kotikesse ja pandi inimese rinnale.

Teine tähtis tseremoonia, mis lähtus religioosest rituaalist, oli naise esimene kiriklik õnnistamine pärast sünnitust. See toimus harilikult 40 päeva pärast lapse ilmaletulekut ja lõpetas sünnitusjärgse perioodi ning sellega seotud nn ebapuhta aja. Tänapäeval on sellel puhastava iseloomuga ilmaliku tseremoonia tunnused. Maagilise sisu tõttu, mis seisneb usus rituaali tulemuslikkusesse, on selle funktsioon siiski pigem kaitsev - õnnistamine omandab maagilised ja religioossed jooned. Kui ristimine oli tähtis vastsündinule, siis pärast lapse sündi kirikus õnnistamine oli oluline emale. Kuni tseremoonia polnud lõpule viidud, oli naine kergesti alluv kurjade jõudude kahjustavale mõjule. Nii võis ta ise sattuda boginka ohvriks, kes püüdis teda kodust eemale meelitada, et võtta talt imik. Teiselt poolt, kui ta rikkus kindlaid reegleid, mis nõudsid naise isolatsiooni sünnitusjärgsel perioodil, näiteks läks talust välja või viibis künnipõllul, võis ta tuua õnnetust kogu külale (rahet, äikest või ikaldust).

Omamoodi normide rikkumist kujutas elustiil, mis sattus konflikti kiriku poolt ette kirjutatud nõuetega ehk kristliku õpetuse kohaselt religiooses elus kehtivate käitumismallidega nagu igapäevane hommiku- ja õhtupalve, missalkäimine jne. Usuti, et inimene, kes unustab kiriku korraldused, võib ootamatult kohtuda keskpäevavaimuga (*poludnica*), kuradiga (*diablel*) või mõne teise vaimuga. Religioosse süüteo eriline liik oli keskpäevase palve (*angeluse*) vahelejätmine. Usuti, et kui keegi läheb sel ajal palvetamise asemel tööle, siis satub ta tõenäoliselt vastamisi keskpäevavaimuga. Keskpäev nagu kesköögi arvati olevat

vaimude eriti suure aktiivsuse aeg. Kes sel ajal ei palvetanud, jäi järelkult Jumala kaitseta ning pahade vaimude meelevalda. Keskpäevavaim oli üks neist üleloomulikest olevustest, kes kutsus esile vastumeelsust ja keda kujutati vana, inetu, hooletult riidetatud naisena, kellel on pikad täidest kubisevad sassis juuksed. Mõned vanimad kirjeldused kinnitavad, et sel olekusel on kahkjaskollane nägu ja pikad kollased hambad. Tema nägemine võis inimesel põhjustada peavalu või reumaatilisi vaevusi.

Kuradit kirjeldab rahvatraditsioon üldiselt samamoodi kui kristlus klassikalist saatanat. Ent Karpaatia külades räägivad informandid temast sageli kui mehest, kes näeb välja nagu tuttav inimene või ilmub zoomorfsel kujul musta koera või musta oinana. Kurat annab enda kohalolekust teada ainult halvale, patusele inimesele. Uskumuste kohaselt saab teda välja kutsuda vandumisega. Kuradi otstarve oli inimesele meelde tuletada, et ta elab patust elu ning et on viimane aeg järele mõelda ja ennast parandada. See üleloomulik olend viis inimesi kiusatusse, hirmutas neid, tembutas nendega. Arvati, et "Ave Maria" ja "Credo", aga ka Jumala või pühakute nimetamine ning pühitsetud vesi kaitsevad inimest kuradi agressiivsuse eest. Mõnda püha vahendit kasutati ka nõia (*czarownica*) vastu, et kaitsta veiseid. Näiteks suitsutati lehma pühitsetud taimede suitsuga, pühitsetud lihavõttekimbu oksatükke lisati lehmade toidule või joonistati loomalauda uksele ristimärk.

Järgmine näide ei ole tingimata ühenduses kristliku tseremooniaga nagu ristimine või õnnistamine, kuid ka selles kasutati maagilise toimingu kestel religiooside atribuute. See viitab õhuvaimudega (*planetnik*) seotud uskumustele. Õhuvaim elas pilvedes ja kaitses põlde õnnetuste eest. Uuemas versioonis on ta mees, kes sündis nn õnnemütsikesega peas ja kellel seetõttu arvati olevat eriline vägi. Mehe ülesanne oli sama, mis õhuvaimul. Et teda ta ametis aidata, võtsid inimesed ette mõningaid maagilisi toiminguid. Need seisnesid maja suitsutamises pühitsetud taimedega. Usuti, et suits on õhuvaimu toit. Selle pärimuse vanimatest versioonidest ilmneb, et vanasti põletati selleks leivalabida peal nisu. Ka tänapäeval põletatakse pühitsetud taimi (sageli potikaanel) ja suits, mida need annavad, levib kogu majas. Lisaks kasutatakse ka Püha Agatha päeval (5. veebruar) pühitsetud vett ja pühitsetud küünlaid. Need toimingud, mis on veel tänapäevalgi laialt levinud, on tunnistuseks õhuvaimu olemasolusse uskumisest.

Usuelu normidest üleastumisega seostatud olendite ja vaimude kõrval oli teisigi vaime või hingi, kes kehastasid muid teguviise, mida taunisid seadus ja kombad. Neid vaime saab jaotada kolme gruppi vastavalt kuriteo liigile, mida nad esindavad. Esimese rühma moodustavad oma eksimuste tõttu kannatavate inimeste hinged, kes on süüdi varguses, nõidumises, pettuses, ebaõigluses või enesetapus. Neid kujutati nähtamatute vaimudena, kes annavad oma

kohalolekust teada erinevate häältega (sahinad, inimhääled) või põhjustavad esemete liikumist. Süüteo liigi avaldab vaim ise teo toimepaneku kohal. Mõnikord võtsid taolised viirastused antropomorfse kuju või nähti neid helenduse või tulena. Nõiakunsti harrastanud inimeste hinged ilmusid harilikult südaööl, et näidata, millist karistust nad peavad oma üleastumiste eest kandma, et sel moel hoiatada inimesi samamoodi käitumast. Iseloomulik on järgmine näide: naine istub köögipliidil ja kurat valab talle suure ämbritäie keeva piima suhu. See on karistus nõidumise teel lehmadel piima äravõtmise eest. Samasse gruppi kuuluvad hinged, kes kannatavad iseenda ülekohtu tõttu: *“Kui keegi mõõtis ja jaotas maad pettusega, hakati pärast tema surma nägema piki põllupeenraid rändavat tulukest. Räägiti, et see virvatuluke (bledny ognik) on pattu kahetseva maamõõtja hing.”* (Informant on sündinud 1901)

Teise rühma moodustavad need hinged, kes kannatavad kellegi teise süü tõttu, nagu näiteks tapetu hing, kes võib unenäos ilmudes jutustada, kuidas ta mõrvati, või viirastuda tapmispaias.

Joobnud olek, süüdlase hirm karistuse ees, südametunnistuse piinad või täitmata lubadused kutsuvad esile kolmandasse rühma kuuluvaid vaimu. Neile omistatavad funktsioonid kuuluvad moraali valdkonda või on muidu sotsiaalse iseloomuga. Mõned vaimud ilmusid purjus meest hirmutama, teiste ilmumise põhjustas kartus varguse eest karistada saada. Esimesel juhul sümboliseerib vaim tegu, teisel juhul kahetsust. Kahetsusega on tegemist ka siis, kui murtakse surijale antud lubadust. Sõnamurdmisest põhjustatud südametunnistuse piinad tekitavad surnu täitmata soove peegeldavaid nägemusi.

Moralistina toimivate vaimude ja kummituste rohkust põhjustab usk sellesse, et kui miski jääb lepitamata või lunastamata seaduse teel, tagab õigluse teistsugune regulatsioonimehhanism. Kuigi see astub jõusse alles pärast süüdlase surma, pole kellelgi selle eest pääsu. Taoline arveteklaarimine, mis toimub ilma inimese vahelesegamiseta ja ilma seaduse poole pöördumata, on seotud usuga Jumala kohtumõistmisesse, ja järelikult ühendatav elu religioosse aspektiga. Rahvauskumuste maailmavaade eksisteerib kõrvuti kiriku poolt propageeritavaga ja teatavas mõttes isegi täiendab seda. Tegelikult on kahe tihedalt seotud ja läbipõimunud maailma kooseksisteerimine iseloomulik kogu vaimsele kultuurile tervikuna.

Tõlkis Mare Janneste

Märkused

1. Artikli aluseks on materjalid, mis autor kogus rahvausundialastel uurimisekspeetsioonidel kolmes Karpaatide piirkonnas (Ślaski, Sadecki, Żywiecki) aastatel 1976-1981 ja 1984-1987. Poola TA Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituudi etnograafia-

osakonnas Krakowis hoitavad kogud on katalogiseeritud järgmiselt: 1512, 1555, 1575, 1596, 1610 (Sadecki rajoon); 1556, 1563, 1586, 1597 (Šlaski rajoon); 1627, 1647, 1673, 1674 (Żywiecki rajoon). (Autori märkus)

UDMURTIDE PAGANLIKUD OHVRITOOMISVIISID

Aado Lintrop. Eesti, Tartu

Käesoleva ülevaate aluseks on 1988. ja 1989. aastal Tatari Vabariigi Agrõzi rajoonis Varklet-Bodja külas nähtud kevadiste põllutööde lõppu tähistavad palvus- ja ohvritoomispühad, mida seal tänapäeval tuntakse ühise nimetuse *geršõd* all. Pühade koosseisus on seitse erinevat palvust ja kaks surnutele ohverdamist. Koos erinevaist põhjustest tingitud pausidega venivad pühad tavaliselt paari nädala pikkuseks. Tänapäeval ei peeta palvusi vaid surnute mälestamisel. Perekondlikku palvust *võs' n'erge* juhib pereisa või tema puudumise korral vanim meessoost perekonnaliige. Ülejäänud palvused-ohvritoomised viiakse läbi spetsiaalsete ohvripappide *võs'as'* poolt. Vanasti määratud ohvripapid tark *tuno*, tänapäeval täiendatakse nende ridu valimise teel. Ka maride kohta on teateid kultuseteenriks saamise mõlemast viisist.¹

Iga palvuse viib läbi eri ohvripapp koos abilistega. Ohvripapp palub kaetud peaga (teistel meestel on palvetamise ajal pead paljastatud), näoga lõuna suunas, käes nõu ohvritoiduga. Selline palvetamise viis on udmurtidel olnud üldine.² Palvetamise suuna kohta on erinevaid andmeid: Georgi ja Pallas on nimetanud läänt, Müller ja Buch ida, Bogajevski läänt, Potanin ida, lõunat ja läänt sõltuvalt palve adressaadist.³ Harva oletab, et komme paluda näoga lõuna suunas on üle võetud tatarlastelt, kuna algselt olevat jumalusi palutud näoga itta ning surnuid näoga läände.⁴ Üldiselt on Põhja-Euraasia, eriti aga Põhja-Siberi rahvastel lääne- ja põhjakaar olnud seotud allilma või surnute maaga, ida- ja lõunakaar aga ülailma ja jumaluste asupaigaga.

Palutakse peamiselt püsti, mehed ohvripapi selja taga, naised veidi eemal eraldi. *Jõbõrtton*-palvuse viimased palved ja kõik *aktaš*-palvuse palved toimuvad põlvili, aeg-ajalt maani kummardades. Sellest tuleneb ilmselt ka palvuse nimetus (*jõbõrtton* - udm kummardamine). Palvete improviseerimise traditsioon on nüüdseks katkenud, seetõttu ei loe ükski ohvripapp palvet kuuldavalt. Teatakse vaid, et pöördutakse taevajumala *Inmari*, maahaldja *mu-kõltšini* ja